

Examining the Effects of the Interaction Between Pilgrims and Residents in the Religious Ceremony of Walking to the Holy City of Mashhad During the Last Ten Days of Safar

Alireza Bidkhori¹ Fatemeh Ostad² Ali Heidari Mandi³

1. Assistant professor, Kheradgarayan Motahar Institute of higher education, Mashhad, iran:

Corresponding author, alirezabidkhori@yahoo.com

2. Lecturer, Kheradgarayan Motahar Institute of higher education, Mashhad,iran:

fatemeostad98@yahoo.com

3. Master of Religious tourism, Kheradgarayan Motahar Institute of higher education, Mashhad, iran:

ali.heydary6147@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
June 13, 2023

In Revised Form:
September 13, 2023

Accepted:
September 25, 2023

Published Online:
December 21, 2024

Keywords

This research, with a descriptive-analytical approach, investigates the effects of the communication between pilgrims and neighbors in the religious ritual of walking to Mashhad in the last decade of the month of Safar in 1401 solar year, on two indicators of the quality of life and the social capital of the residents. The statistical population of this research is all experts in urban and regional planning and tourism and pilgrimage services in Mashhad. By examining the individual and demographics of the members and using a sample t-test in SPSS software, the two main research questions are answered, and then the importance coefficient of each criterion is addressed through AHP (hierarchical) analysis. According to the examination of the average indicators and criteria and the significance level of the quality of life index test and the significance level of the social capital index test, it can be concluded that this social connection increases the quality of life and social capital of the residents. In the category of quality of life, respectively (quality of environment and housing), (health and social-individual well-being) and (solidarity and participation) are recognized as having high priority, and (employment and income), (education and culture), (quality of infrastructure)) and (entertainment and free time), are in the next priorities. Also, in the prioritization and importance coefficient of the social capital category, (trust in pilgrims), (security for traveling at night) and (awareness of religious tourism) have the highest importance coefficient.

Mashhad, religious tourism, quality of life, social capital.

Cite this The Author (s): Bidkhori, A; Ostad, F; Heidari Mandi, A. (2024). Investigating the effects of relation between pilgrims and neighbors in the religious ritual of walking in the last decade of the month of safar to holy city of Mashhad : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 4, Winter 2024, Serial Number 48 – (257- 284)- DOI:10.22034/farzv.2024.401255.1880

Introduction

One of the most common forms of tourism around the world is religious tourism. Considering that every year millions of pilgrims visit Mashhad on various occasions to visit Imam Reza holy Shrine, serving them should also be considered throughout the year, because the evaluation of various elements of religious tourism leads to the proper allocation of necessary resources.

Due to the religious situation in some cities of Iran, such as Khorasan, Qom, Shiraz, etc., these types of trips have been able to establish a kind of sustainable cultural development for the country of Iran. In recent years, millions of pilgrims travel to holy Mashhad in the last decade of the month of Safar through public transport fleets and personal cars or on foot, it seems necessary to investigate the effects of communication between pilgrims and neighbors.

In the review of previous studies in this field, Momeni and Sarafi (2007) in an article entitled "Structure and function of religious-cultural tourism and the necessity of integrated management in Mashhad metropolis" concluded that the arrival of religious tourists causes voluntary and benevolent public participation. Creating employment and increasing income in Mashhad.

Azimi and Hashemi et al. (2013) in an article entitled "Social, Cultural, and Pilgrimage Components of Mashhad City" reached the conclusion that the social and cultural indicators of Mashhad Pilgrimage City include security, safety, education, host culture, religious identity, religious spaces, cultural and recreational spaces and cultural capitals are in Mashhad.

In recent years, experimental studies have been conducted in the field of pilgrimage and pilgrims' walks, especially the Arbaeen walk to Karbala. In addition to the Arbaeen walk, which is originally an Iraqi tradition with the participation of other Muslims, especially Iranian pilgrims, walks There is another authentic pilgrimage among the Shiites, and that ritual is the walking pilgrimage to the holy city of Mashhad.

In 2015, in a research conducted by Bad, the spiritual motivations of tourists during the Arbaeen pilgrimage were explained. Among the qualitative studies conducted in this field, Razavizadeh (2016) analyzes the pilgrims' perception and interpretation of their lived experience during the Arbaeen pilgrimage, and after analyzing the qualitative data, he identified three categories of themes and the practical implications related to each Which one does it introduce.

These themes include the experience of material suspension and sacred suffering and the emotional stimulation of collective pilgrimage rituals. The present study examines the effects of the relationship between pilgrims and neighbors in

the ritual of the pilgrimage of the last decade of Safar to holy Mashhad, which is considered to be a type of this research.

Also, Shafahi and Zulfizarzadeh Kermani in another study (2017) analyzed pilgrims' perception of Iraqi hosts during the Arbaeen pilgrimage. In their findings, they mention the three central categories of tradition, blessing, and kindness as the perception that pilgrims have of the hosts' behavior. Also, in foreign studies related to pilgrimage, specifically from the 1970s, Cohen (1992), McConnell (1973), Turner (1978), begins.

In the 1980s, most of the pilgrimage research included the social and logical characteristics of the society under the process of its environments (location, characteristics and meaning). Also, in 2018, another study was conducted by Hossein Mojtaba Umm al-Salam, entitled "A Phenomenological Study of Arbaeen Pedestrian Pilgrimage in Iraq".

Although these studies are similar to the present study in areas such as the field or study method, or in some of these studies there are brief references to the effects of religious tourism or pilgrimage, but in none of these studies, the effects between pilgrims and Neighbors have not been investigated specifically. The analysis of the current research is done in a qualitative way.

The Kendall coefficient of agreement of the indicators of this research is equal to 0.864. The current research, with a descriptive-analytical approach, examines the quality of life index of residents with 7 criteria and the social capital index of residents with 3 criteria. The statistical population of this research is all experts in urban and regional planning and tourism and pilgrimage services in Mashhad.

Therefore, to calculate the number of samples using the theoretical saturation method, sampling continues until a stage where the answers of 25 experts are close to each other. Therefore, in each stage, 10 questionnaires are made, distributed and selected by the researcher based on the available sample in a targeted manner.

By examining the individual and demographics of the members and using a sample t-test in SPSS software, the two main research questions are answered, and then the importance coefficient of each criterion is addressed through AHP (hierarchical) analysis.

According to the examination of the average indicators and criteria and the significance level of the quality of life index test and the significance level of the social capital index test, it can be concluded that this social connection increases the quality of life and social capital of the residents.

In the category of quality of life, respectively (quality of environment and hous-

ing), (health and social-individual well-being) and (solidarity and participation) are recognized as having high priority, and (employment and income), (education and culture), (quality of infrastructure)) and (entertainment and free time), are in the next priorities. Also, in the prioritization and importance coefficient of the social capital category, (trust in pilgrims), (security for traveling at night) and (awareness of religious tourism) have the highest importance coefficient.

According to the results of spss and t-tech exam, the first hypothesis shows the fact that walking in the last decade of zero has affected the quality of life of the citizens and residents of Mashhad city.

As some of these achievements show, the presence of pilgrims can affect the quality of life services of the citizens of Mashhad, and with the budgets and programs allocated by the central government and local governments, the city will enjoy good amenities. and on the other hand, the connection between the presence of pilgrims and the expenses they make in the form of these services leads to the economic and social revival of the city of Mashhad.

Studies show that walking with this volume of pilgrims has many economic capacities. Also, the results of the second hypothesis show that walking in the last decade of zero has led to the achievements of social capital in Mashhad. In the explanation and analysis of this hypothesis, it can be said that the role of the phenomenon of walking in the last days of the month of Safar to holy Mashhad plays an important role in improving the social capital of the society, strengthening public trust and improving the cultural and moral capital of the society.

The institution of pilgrimage and walking during Arbaeen and the last decade of Safar promotes the capital of society in an international interactive atmosphere. In the continuation of the analysis carried out in the field of AHP, the results of the research showed that in the category of quality of life, three important and high-priority indicators (0.28, 0.21 and 0.14) are known, respectively, the index of the quality of the environment and housing, health and individual-social well-being, and cooperation and participation And indicators such as employment and income, education and culture, quality of infrastructure and recreation and leisure with coefficients (0.15, 0.10, 0.8 and 0.04) are in the next priorities and in the category of social capital, three major indicators of social trust, social awareness and social security (0.43, 0.31 and 0.26) have the highest coefficient of importance.

And indicators such as employment and income, education and culture, quality of infrastructure and recreation and leisure with coefficients (0.15, 0.10, 0.8 and 0.04) are in the next priorities and in the category of social capital, three major indicators of social trust, social awareness and social security (0.43, 0.31 and

0.26) have the highest coefficient of importance.

In general, the results of this research show that the institution of pilgrimage and walking to the holy Mashhad in the last decade of zero is an opportunity to reform the economic culture and take advantage of the cultural and spiritual capital to speed up the pace of personal and social growth and development of the residents and neighbors of the holy city Mashhad.

شروېشگاه علوم انساني و مطالعات فرهنگي
پرتال جامع علوم انساني

بررسی آثار ارتباط زائران و مجاوران در آیین مذهبی پیاده‌روی دهه آخر صفر به مشهد مقدس

علیرضا بیدخوری^۱ فاطمه استاد^۲ علی حیدری مندی^۳

alirezabidkhorii@yahoo.com
fatemeostad98@yahoo.com
ali.heydary6147@gmail.com

۱. استادیار موسسه آموزش عالی خردگرایان مطهر، مشهد، ایران (نویسنده مسئول):

۲. مدرس موسسه آموزش عالی خردگرایان مطهر، مشهد، ایران:

۳. کارشناس ارشد گردشگری مذهبی، موسسه آموزش عالی خردگرایان مطهر، مشهد، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	یکی از رایج‌ترین شکل‌های گردشگری در سراسر جهان، گردشگری مذهبی است. این تحقیق با رویکردی توصیفی تحلیلی به بررسی آثار ارتباط زائران و مجاوران در آیین مذهبی پیاده‌روی به مشهد در بازه زمانی دهه آخر ماه صفر در سال ۱۴۰۱ شمسی، بر دو شاخص کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی ساکنان می‌پردازد. جامعه آماری این پژوهش کلیه خبرگان در امور برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای و حوزه گردشگری و خدمات زیارت در شهر مشهد است. با توجه به اینکه تجزیه و تحلیل این تحقیق به روش کیفی است، برای تعداد نمونه با روش اشباع نظری، نمونه‌گیری تا مرحله‌ای ادامه پیدا می‌کند که پاسخ ۲۵ نفر از کارشناسان و خبرگان به هم نزدیک می‌شود. میزان ضریب توافق کندال شاخص‌های این تحقیق برابر با ۰/۸۶۴ است؛ بنابراین در هر مرحله ۱۰ پرسش‌نامه محقق ساخت، توزیع و انتخاب افراد پرسش‌شونده بر اساس نمونه در دسترس به صورت هدفمند صورت می‌گیرد. با بررسی فردی و دموگرافی اعضا و با استفاده از آزمون تی تک نمونه‌ای در نرم‌افزار SPSS به دو سوال عمده تحقیق، پاسخ و سپس از طریق تحلیل (سلسله مراتبی) AHP به ضریب اهمیت هر معیار پرداخته می‌شود. با توجه به بررسی حاصل از میانگین شاخص‌ها و معیارها و سطح معناداری آزمون شاخص کیفیت زندگی و سطح معناداری آزمون شاخص سرمایه اجتماعی، می‌توان نتیجه گرفت که این ارتباط اجتماعی، باعث افزایش کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی ساکنان می‌شود. در مقوله کیفیت زندگی به ترتیب کیفیت محیط و مسکن، سلامت و بهزیستی فردی اجتماعی و همبستگی و مشارکت، دارای اولویت بالا شناخته شده‌اند و اشتغال و درآمد، آموزش و فرهنگ، کیفیت زیرساخت‌ها و تفریح و اوقات فراغت، در اولویت‌های بعدی است. همچنین در اولویت‌بندی و ضریب اهمیت مقوله سرمایه اجتماعی، اعتماد به زائران، امنیت برای تردد در شب و آگاهی از گردشگری مذهبی دارای بالاترین ضریب اهمیت بوده‌اند.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	مشهد، گردشگری مذهبی، کیفیت زندگی، سرمایه اجتماعی.

استناد: بیدخوری، علیرضا؛ استاد، فاطمه؛ حیدری مندی، علی (۱۴۰۳). بررسی آثار ارتباط زائران و مجاوران در آیین مذهبی پیاده‌روی دهه آخر صفر به مشهد مقدس: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۴، زمستان، شماره پیاپی ۴۸ - (۲۵۷-۲۸۴).

DOI:10.22034/farzv.2024.401255.1880

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

۱-۱. مسئله پژوهش

یکی از رایج‌ترین شکل‌های گردشگری در سراسر جهان گردشگری مذهبی است. بحث گردشگری مذهبی به یکی از شاخه‌های مهم بخش گردشگری در حوزه‌های گردشگری فرهنگی مبدل شده است. قرآن برای هدایت بشر نازل شده است و آیه‌های بسیاری بر سیر و سفر تاکید داشته و در خطاب‌های مختلف از انسان دعوت می‌کند به مسافرت و زمین‌گردی بپردازند (رحیم‌پور و سیدحسینی، ۱۳۷۹). در دنیای امروز سفر از ضروریات زندگی اجتماعی و مهم‌ترین عامل برقراری ارتباط در زمینه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است. در تقسیمات گردشگری، گردشگری مذهبی یکی از پنج شاخه اصلی گردشگری یعنی گردشگری فرهنگی، گردشگری طبیعی، گردشگری تجاری، گردشگری ورزشی و گردشگری مذهبی است (شارپلی و شارپلی، ۱۳۸۰).

۱-۲. اهداف تحقیق

هدف این پژوهش، بررسی آثار ارتباط زائران و مجاوران در آیین مذهبی پیاده‌روی دهه آخر ماه صفر به مشهد مقدس در سال ۱۴۰۱ و رسیدن به پاسخ دو سوال مهم تحقیق است که آیا این ارتباط باعث افزایش کیفیت زندگی و افزایش سرمایه زندگی ساکنان شهر می‌شود یا خیر؟

۱-۳. ضرورت تحقیق

گردشگری زیارتی مزایای اقتصادی و اجتماعی گوناگونی با خود به همراه دارد که برخی از آن‌ها عبارتند از: ایجاد اشتغال و کاهش بیکاری در منطقه، افزایش سرمایه‌گذاری، توسعه زیرساخت‌ها از جمله شبکه‌های حمل‌ونقل، توسعه در اقتصاد بازاری استان‌های مرزی، افزایش درآمدهای مالیاتی، ایجاد تنوع در فعالیت‌های اقتصادی، ایجاد فرصت فروش برای افراد کم‌درآمد با سرمایه پایین، ایجاد فعالیت‌های جنبی درآمدزا مانند تأسیسات اقامتی، رستوران‌ها، عرضه و فروش مناسب صنایع دستی و پیشرفت شرکت‌ها و مؤسسات حمل و نقل استان‌های مرزی. با توجه به اینکه هر سال میلیون‌ها زائر به مناسبت‌های مختلف برای زیارت بارگاه منور رضوی به مشهد مشرف می‌شوند، خدمت‌رسانی به آن‌ها نیز باید در طول سال مد نظر باشد؛ زیرا ارزیابی عناصر مختلف گردشگری مذهبی، تخصیص مناسب منابع لازم را در پی خواهد داشت.

این گونه سفرها به موجب موقعیت مذهبی در برخی از شهرهای ایران مانند استان‌های خراسان، قم، شیراز و... توانسته است نوعی توسعه فرهنگی پایدار را برای کشور ایران رقم بزند. با توجه به این که در سال‌های اخیر میلیون‌ها زائر در دهه پایانی ماه صفر از طریق ناوگان حمل‌ونقل عمومی و خودروی شخصی یا پیاده به مشهد مقدس سفر می‌کنند، بررسی آثار ارتباط میان زائران و مجاوران حضرت رضا (علیه السلام) ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۴. روش تحقیق

در این تحقیق از روش AHP یا همان تحلیل سلسله مراتبی استفاده می‌شود. روش AHP یکی از روش‌های پرکاربرد برای رتبه‌بندی و تعیین عوامل اهمیت عوامل است که با استفاده از مقایسات زوجی گزینه‌ها به اولویت‌بندی هر یک از معیارها پرداخته می‌شود. چنانچه گزینه‌ها یا معیارها زیاد باشد، تشکیل ماتریس مقایسات زوجی کار دشواری است. هدف تکنیک فرایند تحلیل سلسله مراتبی انتخاب بهترین گزینه بر اساس معیارهای مختلف از طریق مقایسه زوجی است. این تکنیک برای وزن‌دهی به معیارها نیز استفاده می‌شود. چون افزایش تعداد عناصر هر خوشه مقایسه زوجی را دشوار می‌کند؛ بنابراین معیارهای تصمیم‌گیری را به زیر معیارهایی تقسیم می‌کنند. در این تحقیق، مقوله کیفیت زندگی دارای ۷ معیار شامل: کیفیت محیط و مسکن، سلامت و بهزیستی محیطی، همبستگی و مشارکت اجتماعی، اشتغال و درآمد، فرهنگ و آموزش، کیفیت زیرساخت‌ها و تفریح و اوقات فراغت) است و مقوله سرمایه اجتماعی دارای ۳ معیار (اعتماد اجتماعی، آگاهی اجتماعی و امنیت اجتماعی) در نظر گرفته شده است. با توجه به بررسی‌های مولفان از مجموع سازمان‌های درگیر موضوع، تعداد ۱۵۰ نفر از خبرگان و کارشناسان، به‌عنوان جامعه آماری در نظر گرفته شدند که بعد از تدوین پرسش‌نامه محقق ساخت و بررسی روایی و پایایی، پرسش‌نامه در اختیار ایشان قرار گرفت تا از این طریق نظرات ایشان جمع‌آوری شود.

۱-۵. روایی و پایایی تحقیق

هیچ قانون دقیقی برای تفسیر مقادیر w وجود ندارد، ولی به‌طور کلی این ضریب بین ۰ (عدم اتفاق نظر کامل) تا ۱ (وحدت نظر کامل) هست. هیوئل (۲۰۱۲) بر اساس قواعد سرانگشتی معتقد است اگر میزان w از ۰.۵ کمتر باشد توافق وجود ندارد. اگر بین ۰.۵ تا ۰.۷ باشد متوسط است و اگر بین ۰.۷ تا ۰.۹ باشد مطلوب است. میزان w چنانچه بالای ۰.۹ باشد غیرطبیعی به نظر می‌رسد. با توجه به اینکه تجزیه و تحلیل تحقیق حاضر به روش کیفی انجام می‌گیرد، برای مشخص شدن تعداد نمونه به روش اشباع نظری، نمونه‌گیری تا مرحله‌ای ادامه پیدا

می‌کند که نظرات کارشناسان به هم نزدیک و در نهایت پاسخ ۲۵ نفر از کارشناسان تایید شود. برای اطمینان خاطر، نمونه‌گیری تا ۵۰ نفر ادامه یافت که مشخص شد پاسخ‌ها یکسان است. میزان ضریب توافق کندال در شاخص‌های این تحقیق، معنادار و برابر با $0/864$ است و بیانگر پایایی و روایی پاسخ‌های داده شده است؛ بنابراین در هر مرحله ۱۰ پرسش‌نامه محقق ساخت با طیف ۹ گزینه‌ای، توزیع و انتخاب افراد پرسش شونده بر اساس نمونه در دسترس به صورت هدفمند صورت می‌گیرد. با بررسی فردی و دموگرافی اعضا و با استفاده از آزمون تی تک نمونه‌ای در نرم‌افزار SPSS به دو سوال عمده که آیا ارتباط زائران و مجاوران در پیاده‌روی دهه آخر صفر، موجب افزایش کیفیت زندگی ساکنان شهر می‌شود؟ و آیا ارتباط زائران و مجاوران در پیاده‌روی دهه آخر صفر، موجب افزایش سرمایه اجتماعی ساکنین شهر مشهد می‌شود؟ پاسخ داده و سپس از طریق تحلیل (سلسله مراتبی) AHP، به ضریب اهمیت هر معیار پرداخته می‌شود.

جدول ۱: آزمون توافق کندال

N	۲۵
Kendal l's W ^a	.۸۶۴
Chi- Square	۱۵٫۸ ۳۸
df	۱
Asymp Sig.	.۰۰۰
a. Kendall's Coefficient of Concordance	

منبع: (نویسندگان-۱۴۰۲)

۱-۶. پیشینه تحقیق

۱-۶-۱. پیشینه داخلی

مومنی و همکاران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی-فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان‌شهر مشهد» انجام دادند به این نتیجه رسیدند که ورود گردشگر

مذهبی باعث مشارکت داوطلبانه و خیرخواهانه مردمی، ایجاد اشتغال، افزایش درآمد در مشهد شده است. نهب‌وندی و نعمتی (۱۳۸۹) پژوهشی با عنوان «تهدیدها و فرصت‌های گردشگری زیارت در ایران» انجام دادند و به این نتیجه دست یافتند که گسترش تعاملات فرهنگی، امکان جذب مسیحیان و یهودیان در کنار مسلمانان و ادغام گردشگری تفریحی و مذهبی از جمله فرصت‌ها و وجود کشورهای رقیب همسایه، مخالفت مردم محلی برای ترس از نابودی فرهنگی محلی و عدم تبلیغات رسانه‌ای در سطح جهانی از جمله تهدیدات گردشگری زیارت در ایران است. ابراهیم‌زاده و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی» (مطالعه موردی: شهر قم) به این نتیجه دست یافتند که تقویت فضاهای سرگرمی و تفریحی (پارک و شهر بازی) و فضاهای سبز و همچنین تقویت جاذبه‌های طبیعی به‌عنوان عنصر مکمل گردشگری مذهبی، در تمام طول سال، برای جلوگیری از فصلی شدن گردشگری شهر و افزایش مدت اقامت گردشگران در شهر عملی و باعث ایجاد اشتغال و درآمد پایدار می‌شود. همچنین ضرغام بروجنی و توحیدلو (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «الگوی مدیریت اثربخش گردشگری مورد مطالعه: مقصد مذهبی مشهد» به این نتیجه دست یافتند که وضعیت مطلوب و موجود گردشگری مشهد در شاخص‌هایی مثل اقتصاد، فناوری، محیط آکولوژیکی، محیط سیاسی و قانونی، محیط اجتماعی فرهنگی، کیفیت خدمت، تجربه، بازاریابی متفاوت است. پژوهشی با عنوان «دوگانه زائر سیاح در تجربه زیسته سه نسل مورد مطالعه: کارکنان دانشگاه شهید بهشتی) اجتهادنژاد کاشانی و قوامی (۱۳۹۱)، انجام شد و نتایج تحقیق این گونه به دست آمد که کاهش محسوس در گرایش نسل سوم پاسخگویان به مقوله زیارت در مقایسه با نسل‌های اول و دوم حاصل شده است. همچنین در ذهنیت‌های پاسخگویان تمایزی مفهومی میان سیاحت و زیارت اماکن مذهبی خارج از کشور وجود دارد. عظیمی و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «مولفه‌های اجتماعی، فرهنگی، زیارتی شهر مشهد» به این نتیجه دست یافتند که شاخص‌های اجتماعی، فرهنگی شهر زیارتی مشهد شامل امنیت، ایمنی، آموزش، فرهنگ میزبانی، هویت دینی، فضاهای مذهبی، فضاهای فرهنگی و تفریحی و سرمایه‌های فرهنگی در مشهد است. استعلاجی و خوش‌نیت بیانی (۱۳۹۱) مقاله‌ای با عنوان «شناخت توانمندی‌های گردشگری و ارائه الگوهای بهینه توسعه گردشگری از دیدگاه جغرافیای کاربردی» (مطالعه موردی شهرری) انجام دادند و به این نتیجه دست یافتند که توسعه کالبدی-اجتماعی و اقتصادی شهر، ایجاد هویت و همبستگی ملی، انسجام پیوندهای اجتماعی جوامع، ارتقای زیرساخت‌های کیفیت زندگی و برقراری صلح جهانی از جمله توانمندی‌های گردشگری مذهبی است. همچنین رحمانی و همکاران (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی در مناطق روستایی» انجام دادند که به این نتیجه دست یافتند که بروز تغییرات اقتصادی و اجتماعی

و کالبدی و تشدید ارتباطات اجتماعی و اقتصادی و افزایش احساس امنیت اجتماعی و کاهش تنش اجتماعی در کنار آلودگی‌های زیست محیطی از جمله آثار گردشگری مذهبی در منطقه مورد مطالعه شان بوده است. در سال‌های اخیر نیز مطالعات تجربی در حوزه زیارت و پیاده‌روی زائران خصوصا پیاده‌روی اربعین به مقصد کربلا انجام شده است. در کنار آیین پیاده‌روی اربعین که در اصل، سنتی عراقی با مشارکت سایر مسلمانان به ویژه زائران ایرانی است، پیاده‌روی‌های زیارتی اصیل دیگری نیز در میان شیعیان وجود دارد و آن آیین پیاده‌روی زیارتی به شهر مشهد مقدس است. از جمله مطالعات کیفی صورت گرفته در این زمینه رضوی‌زاده (۱۳۹۶) به واکاوی ادراک و تفسیر زائران از تجربه زیسته خود در سفر اربعین می‌پردازد و پس از تحلیل داده‌های کیفی خود سه دسته از مضامین را شناسایی و دلالت‌های عملی مرتبط با هر کدام را معرفی می‌کند. این مضامین شامل تجربه تعلیق امر مادی و رنج مقدس و برانگیزگی عاطفی مناسب جمعی زیارت می‌شود. پژوهش حاضر به بررسی آثار ارتباط زائران و مجاوران در آیین پیاده‌روی زیارت دهه آخر صفر به مشهد مقدس می‌پردازد که نوآوری این تحقیق محسوب می‌شود. تاج بخش، حسینی و موسوی (۱۳۹۸) به مطالعه کیفی الگوی ابراز هویت زائران ایرانی و عراقی در آیین پیاده‌روی اربعین پرداخته‌اند. همچنین شراهی و ذوالفقارزاده کرمانی (۱۳۹۸) در مطالعه دیگری به واکاوی ادراک زائران از میزبانان عراقی در پیاده‌روی اربعین پرداخته‌اند. آن‌ها در یافته‌های خود به ذکر سه مقوله مرکزی سنت، برکت و محبت به عنوان برداشتی که زائران از رفتار میزبانان دارند، می‌پردازند.

۱-۶-۲. پیشینه خارجی

مطالعات مربوط به زیارت به‌طور مشخص از دهه ۱۹۷۰ کوهن (۱۹۹۲)، مک کنل (۱۹۸۴)، ترنر (۱۹۷۸) آغاز می‌شود. در دهه ۸۰ بیشتر تحقیقات زیارت شامل ویژگی‌های اجتماعی و منطقی جامعه تحت فرایند محیط‌های خود (مکان، ویژگی‌ها و معنی) می‌شد. ویکتور ترنر یکی از اصلی‌ترین نظریه‌پردازان حوزه مناسب است که نگاهی فرایندی به زیارت دارد. از نگاه ترنر زیارت، میدانی از روابط اجتماعی و مفاهیم فرهنگی است که دارای بیشترین تنوع، رسمی و غیررسمی، درست یا نادرست، جزئی و اسطوره، اغلب تلفیقی، آمیخته به هم وابسته و نظام‌مند است. حسین و ام السلمه (۲۰۱۸) در پژوهش خود به مطالعه انگیزه‌ها و تجربه زیارت در بین زائران پیاده‌روی اربعین پرداخته‌اند. همچنین نویسندگان فوق در پژوهش خود با عنوان «مطالعه پدیدارشناسانه زیارت پیاده‌روی اربعین در عراق» انجام شده است. این مطالعات اگرچه در بخش‌هایی مانند میدان یا روش مطالعه با مطالعه حاضر همسانی دارد یا در برخی از این مطالعات اشاره‌هایی مختصر به آثار گردشگری مذهبی یا زیارت شده است، اما در هیچ کدام از این پژوهش‌ها، آثار بین زائران و مجاوران اختصاصا بررسی نشده است.

۲. مبانی نظری

۲-۱. گردشگری مذهبی

یکی از رایج‌ترین شکل‌های گردشگری در سراسر جهان، گردشگری مذهبی است. بحث گردشگری مذهبی به یکی از شاخه‌های مهم بخش گردشگری در حوزه‌های گردشگری فرهنگی تبدیل شده است. قرآن برای هدایت بشر نازل شده است و آیه‌های بسیاری بر سیر و سفر تأکید داشته و در خطاب‌های مختلف از انسان دعوت می‌کنند به مسافرت و زمین‌گردی بپردازند (رحیم‌پور و سیدحسینی، ۱۳۷۹). در تقسیمات گردشگری، گردشگری مذهبی یکی از پنج شاخه اصلی گردشگری یعنی گردشگری فرهنگی، گردشگری طبیعی، گردشگری تجاری، گردشگری ورزشی و گردشگری مذهبی است (شارپلی و شارپلی، ۱۳۸۰). کشور ما با داشتن قدمت تاریخی چندین هزار ساله، به عنوان یکی از ۱۰ کشور جذاب از لحاظ گردشگری در جهان قرار می‌گیرد (انجمن جهانی اقتصاد، ۲۰۰۹). عواملی مانند موقعیت جغرافیایی، تنوع آب و هوایی، فرهنگ و تاریخ غنی و دیگر عوامل تأثیرگذار، فضای مناسبی را برای ظهور اشکال مختلف گردشگری در ایران فراهم نمودند (اسدی و دریایی، ۲۰۱۱) به طوری که امروزه یکی از جذاب‌ترین نواحی گردشگری جهان محسوب می‌شود. گردشگری مذهبی یکی از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال حاضر در سراسر جهان است (Ajit: 2004) که قدمت آن به فرهنگ دینی می‌رسد. اگر نگاهی به تاریخ گذشته در زمینه سفرها و گردش‌های مذهبی داشته باشیم، به گردش‌های مذهبی چون مراسم مقدس یونانیان باستان در معابد آپلون و ... سفرهای مصریان برای دیدار از فرعون و ... (دورانت، ۱۳۷۰)، ایرانیان باستان به معبد آناهیتا در کنگاور و ... (خالقی مطلق، ۱۳۶۹) و نظایر آن بر می‌خوریم که هر یک به گونه‌ای قدمت و رواج این شکل از گردشگری را در میان ملل مختلف نشان می‌دهند. گردشگری و گذران اوقات فراغت به شیوه‌ای جدید، پدیده‌ای پیامدی و همزمان جزء جدایی‌ناپذیر جامعه صنعتی و حلقه‌ای مهم در بازتولید آن است (مومنی، ۱۳۸۶). در میان گردشگران مذهبی با دو گروه مواجه هستیم؛ زائرانی که انگیزه آن‌ها از مسافرت فقط انجام امور مذهبی است و زمان و مدت اقامت آن‌ها تابع اوقات فراغت نیست و دیگری، گردشگران مذهبی که ضمن انجام زیارت و شرکت در مراسم مذهبی از مکان‌های دیگر گردشگری اعم از مذهبی و غیرمذهبی نیز دیدن می‌کنند. به عبارتی، اهداف مسافرت آن‌ها چند منظوره با اولویت زیارت است. با وجود این، امروزه گردشگری مذهبی با همه اجزا و گونه‌های مختلف آن به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاص توانسته خود را در متن گردشگری جهانی جای دهد به طوری که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فرا گرفته است (Nolan and Nolan: 1998). بر اساس برآوردها ۲۶ درصد از کل

جریان‌های گردشگری جهان را به خود اختصاص داده است. از میان همه اشکال گردشگری در جهان، گردشگری مذهبی در برخی از کشورها دارای اهمیت بیشتری است. به عنوان مثال، کشورهایی همانند عربستان بخش مهمی از درآمد ملی خود را از طریق این نوع گردشگری کسب می‌کنند. این نوع از گردشگری یکی از رایج‌ترین اشکال گردشگری در سراسر جهان است که سابقه آن به قرون و اعصار گذشته مرتبط می‌شود. به طور کلی شامل سفرها و بازدیدهایی می‌شود که اصلی‌ترین هدف از آن‌ها تجربه‌ای مذهبی است. گردشگری مذهبی با همه اجزا و گونه‌های مختلف آن، به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاص، توانسته است خود را در متن گردشگری جهانی جای دهد؛ به طوری که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فرا گرفته است (ibid). توسعه گردشگری مذهبی، حفظ میراث فرهنگی جامعه میزبان را در پی دارد (زین العابدین عموقین و همکاران، ۱۳۹۰). در تعریف کلی، می‌توان گردشگری مذهبی را گونه‌ای از گردشگری دانست که شرکت‌کنندگان در آن دارای انگیزه‌های مذهبی (منحصراً یا به صورت ترکیب با سایر انگیزه‌ها) هستند که از مکان‌های مقدس مانند کلیساها، مساجد، مقبره‌ها، امامزاده‌ها و مانند آن بازدید می‌کنند (Meyer, 2004). در سراسر جهان سفرهای مذهبی و معنوی ملی و بین‌المللی در شکل زیارت و گردشگری دینی یکی از سریع‌ترین گونه‌های در حال رشد گردشگری است (سازمان تجارت جهانی، ۲۰۱۱). مطابق برآورد سازمان جهانی گردشگری در هر سال ۳۰۰ تا ۳۳۰ میلیون گردشگر از مکان‌های مذهبی اصلی در جهان بازدید می‌کنند که تقریباً ۶۰۰ میلیون سفر مذهبی ملی و بین‌المللی نیز به آن اضافه می‌شود. در دهه‌های اخیر سفر با انگیزه‌های دینی و معنوی افزایش یافته است (اولسن و تیموتی، ۱۳۹۲).

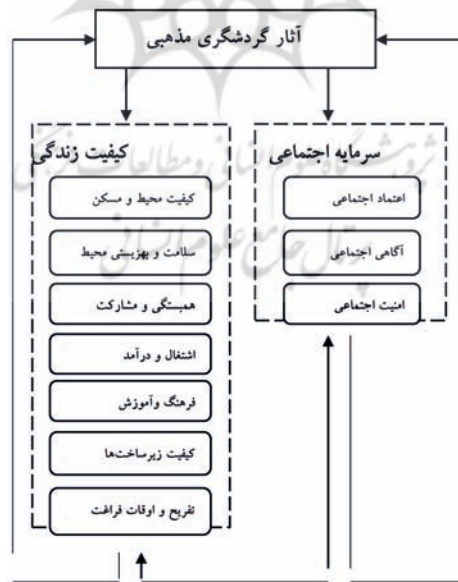
۱-۱-۲. کیفیت زندگی

کیفیت زندگی مفهومی چند بعدی است که وضعیت زندگی بشر را تعریف می‌کند. کیفیت زندگی، ویژگی‌های کلی اجتماعی و اقتصادی محیط در یک ناحیه را نشان می‌دهد که می‌تواند به عنوان ابزاری قدرتمند برای نظارت بر برنامه‌ریزی توسعه اجتماع به کار رود. همچنین مفهومی متحرک و سیال است؛ زیرا نتایج توسعه، تعریف‌کننده ادراکاتی هستند که اهداف دست‌یافتنی توسعه پایدار را تشکیل می‌دهند (بلوم و همکاران، ۲۰۰۲). بسیاری از صاحب نظران بیان می‌کنند که غالباً محققان بین دو واژه کیفیت زندگی و رفاه تفاوتی قائل نیستند؛ چراکه ارزیابی‌های عینی و ذهنی از کیفیت زندگی در بین محققان متفاوت است. معمولاً مطالعات رفاه و کیفیت زندگی در حوزه گردشگری را می‌توان در حیطه‌های گوناگون تعریف کرد.

۲-۲. سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه اجتماعی به‌طور برجسته در دهه ۱۹۹۰ به‌عنوان شکل جدیدی از سرمایه‌های جامعه مطرح شده است. سرمایه اجتماعی در برگیرنده برخی از جنبه‌های ساختار اجتماعی است که اقدامات خاص افراد درون ساختار جامعه را تسهیل و عملکردهای آن را تعیین می‌کند (خان، ۲۰۱۱). امروزه در کنار سرمایه‌های انسانی و اقتصادی، سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی نیز مورد توجه قرار گرفته است. سرمایه اجتماعی یا بُعد معنوی یک اجتماع، میراثی تاریخی است که از طریق تشویق افراد به همکاری و مشارکت در تعاملات اجتماعی قادر است به حل میزان بیشتری از معضلات موجود در آن اجتماع، فایده‌آید و حرکت به سوی رشد و توسعه شتابان اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... را امکان‌پذیر سازد. در واقع، سرمایه اجتماعی را می‌توان در کنار سرمایه‌های اقتصادی و انسانی، بخشی از ثروت ملی به حساب آورد که بستر مناسبی برای بهره‌برداری از سرمایه انسانی و فیزیکی (مادی) و راهی برای نیل به موفقیت قلمداد می‌شود. بدون سرمایه اقتصادی و صرفاً با تکیه بر سرمایه انسانی و اجتماعی توانسته‌اند به موفقیت دست یابند؛ اما هیچ مجموعه انسانی بدون سرمایه اجتماعی نمی‌تواند اقدامات مفید و هدفمندی انجام دهد.

شکل ۱: الگوی مفهومی تحقیق

منبع: (نویسندگان-۱۴۰۲)

۳-۲. بررسی یافته‌های استنباطی تحقیق

در این بخش سعی شده است تا با استفاده از آزمون SPSS و همچنین محاسبه ضریب AHP معیارها به هر یک از سؤالات پاسخ داده شود. در مرحله اول با استفاده از آزمون تی تک نمونه‌ای در نرم افزار SPSS به سنجش این مقوله پرداخته شده است که آیا دهه آخر صفر منجر به افزایش کیفیت زندگی شده است یا خیر؟ و پس از پاسخ به این سؤال از طریق تحلیل AHP به ضریب اهمیت هر معیار و شاخص پرداخته شده است.

۳-۲-۱. سنجش تأثیر ارتباط زائران و مجاوران پیاده روی زیارت دهه آخر صفر بر افزایش کیفیت زندگی ساکنان شهر مشهد

برای سنجش میزان تأثیر پس از جمع آوری پرسش نامه‌ها و نظرات ۲۵ کارشناس در نهایت از آزمون تی تک نمونه‌ای برای پاسخ این پرسش استفاده شده است. طیف به کار رفته ۹ گزینه‌ای و نمره معیار در آزمون تی تک نمونه‌ای عدد ۳ بوده است. از این رو فرضیه آماری به شکل زیر ترسیم شده است:

$$\begin{cases} H_0 : \mu = 4.5 \\ H_1 : \mu \neq 4.5 \end{cases}$$

در این پژوهش فرضیه H_0 بیانگر این واقعیت است که پیاده روی زیارت دهه آخر صفر و ارتباط زائران و مجاوران در این رویداد باعث افزایش کیفیت زندگی ساکنان شهر مشهد شده و فرضیه H_1 بیانگر این واقعیت است که این ارتباط هیچ گونه تأثیری بر کیفیت زندگی ساکنان شهر مشهد نداشته است:

جدول ۲: آزمون تی تک نمونه‌ای (مقوله کیفیت زندگی)

		Test Value = ۴,۵					
	میانگین آزمون	t	df	Sig. (۲- tailed)	Mean Difference	۹۵% Confidence Interval of the Difference	
						Lower	Upper
وضعیت کلی	۳,۴۵۲۹	-۲,۹۹۹۷	۲۴,۰۰۰۰	۰,۱۸۰	-۱,۰۴۶۷	-۱,۸۵۱۳	-۰,۲۴۲۱

منبع: (نویسندگان/۱۴۰۲)

با توجه به جدول ۲، سطح معناداری آزمون برابر با ۰/۱۸۰ است و بیشتر از سطح خطای ۰/۰۵ است که نشان می‌دهد فرضیه صفر را در سطح ۵ درصد نمی‌توان رد کرد (باید پذیرفت) و می‌توان نتیجه گرفت که پیاده‌روی و ارتباط زائران بر کیفیت زندگی شهروندان و ساکنان شهر مشهد تأثیرگذار بوده است. در جهت اولویت این مقوله‌ها از کارشناسان خبره خواسته شده بود تا بر اساس منطق نمره‌دهی AHP به هر یک از مقوله‌ها به صورت زوجی نمره دهند و در نهایت بر اساس تحلیل سلسله مراتبی به اولویت‌بندی مقوله‌های کیفیت زندگی پرداخته شود. بر اساس منطق ال ساعتی به هر یک از معیارها نمره داده شده است. نمره ۱ بیانگر وزن یکسان معیارها، عدد ۳ بیانگر اهمیت خیلی ضعیف، عدد ۵ بیانگر اهمیت ضعیف معیار، عدد ۷ بیانگر اهمیت قوی و عدد ۹ بیانگر اهمیت خیلی قوی است. در نهایت، تمامی امتیازهای داده شده توسط ۲۵ متخصص در هم ضرب شده است و وزن نهایی هر معیار به دست آمده است.

۲-۳-۲. بررسی اولویت‌بندی مقوله کیفیت زندگی

در جدول ۳ امتیاز هر یک از معیارها پس از مقایسه زوجی و میانگین هندسی آنان ارائه شده است. به عنوان نمونه نحوه محاسبه مقوله کیفیت محیط به سلامت و بهزیستی فردی-اجتماعی محاسبه شده که در ادامه قابل بررسی است:

جدول ۳: ماتریس مقایسه زوجی مقوله کیفیت زندگی

ردیف	معیار	کیفیت محیط و اقامت	سلامت و بهزیستی فردی-اجتماعی	همبستگی و مشارکت اجتماعی	اشتغال و درآمد	فرهنگ و آموزش	کیفیت زیرساخت‌ها	تفریح و اوقات فراغت
۱	کیفیت محیط و مسکن	۱	۲,۱۷	۳,۵۰	۲,۱۹	۲,۱۸	۳,۰۳	۳,۹۱
۲	سلامت و بهزیستی محیطی	۰,۴۶	۱	۳,۴۴	۱,۷۳	۲,۵۳	۱,۶۹	۳,۸۲
۳	همبستگی و مشارکت اجتماعی	۰,۲۸	۰,۲۹	۱	۲,۰۳	۲,۱۲	۱,۹۲	۲,۴۸
۴	اشتغال و درآمد	۰,۴۶	۰,۵۸	۰,۴۹	۱	۳,۴	۲,۰۳	۳,۰۳
۵	فرهنگ و آموزش	۰,۴۶	۰,۳۹	۰,۴۷	۰,۲۹	۱	۱,۷	۳,۵۸
۶	کیفیت زیرساخت‌ها	۰,۳۳	۰,۵۹	۰,۵۲	۰,۴۹	۰,۵۹	۱	۱,۹۹
۷	تفریح و اوقات فراغت	۰,۲۵	۰,۲۶	۰,۴۰	۰,۲۸	۰,۲۸	۰,۵۰۲	۱
	مجموع میانگین وزنی	۳,۲۴	۵,۲۸	۹,۱۲۷	۸,۰۱۱	۱۲,۰۶۴	۱۱,۸۶۴	۱۹,۸۰۷

منبع: (نویسندگان/۱۴۰۲)

$$(۳*۱*۳*۳*۱*۵*۳*۱*۵*۳*۱*۱*۱*۳*۷*۵*۱*۳*۳*۳*۵*۳*۱*۱*۳*۱)$$

$$\sqrt[25]{258339375} = ۲.۱۷$$

پس از تشکیل ماتریس زوجی و محاسبه تک تک امتیازها و محاسبه میانگین هندسی لازم است تا ماتریس زوجی معیارها نرمال شود.

$$\text{کیفیت محیط} = \frac{۲.۱۷}{۲.۱۷ \pm ۱ \pm ۰.۲۹ \pm ۰.۵۸ \pm ۰.۳۹ \pm ۰.۵۹ \pm ۰.۲۶} = ۰.۴۱$$

جدول ۴: ماتریس نرمال شده مقایسات زوجی (مقوله کیفیت زندگی)

معیار	کیفیت محیط و مسکن	سلامت و بهزیستی فردی	همبستگی و مشارکت	اشتغال و درآمد	آموزش و فرهنگ	کیفیت زیرساخت‌ها	تفریح و اوقات فراغت	مجموع وزن معیار
۱	کیفیت محیط و مسکن	۰/۳۱	۰/۴۱	۰/۳۷	۰/۲۷	۰/۱۸	۰/۲۰	۱/۹۹
۲	سلامت و بهزیستی فردی	۰/۱۴	۰/۱۹	۰/۳۵	۰/۲۲	۰/۲۱	۰/۱۹	۱/۴۴
۳	همبستگی و مشارکت	۰/۰۹	۰/۰۵	۰/۱۰	۰/۲۵	۰/۱۸	۰/۱۲	۰/۹۵
۴	اشتغال و درآمد	۰/۱۴	۰/۱۱	۰/۰۵	۰/۱۲	۰/۲۸	۰/۱۵	۱/۰۲
۵	آموزش و فرهنگ	۰/۱۴	۰/۰۷	۰/۰۵	۰/۰۴	۰/۰۸	۰/۱۸	۰/۷
۶	کیفیت زیرساخت‌ها	۰/۱۰	۰/۱۱	۰/۰۵	۰/۰۶	۰/۰۵	۰/۱۰	۰/۵۵
۷	تفریح و اوقات فراغت	۰/۰۸	۰/۰۵	۰/۰۴	۰/۰۳	۰/۰۲	۰/۰۵	۰/۳۱

منبع: (نویسندگان، ۱۴۰۲)

برای به دست آوردن اهمیت نسبی مقوله‌ها از میانگین حسابی استفاده شده است. یعنی مجموع وزن هر یک از معیارها بر تعداد کل مقوله‌ها به دست آمده است که:

$$\text{کیفیت محیط} = \frac{۱.۹۹}{۷} = ۰.۲۸$$

جدول ۵: وزن نسبی مقوله کیفیت زندگی

ردیف	معیار	وزن نسبی	اولویت	ضریب ناسازگاری
۱	کیفیت محیط و مسکن	۰/۲۸	۱	۰,۰۱
۲	سلامت و بهزیستی فردی	۰/۲۱	۲	
۳	همبستگی و مشارکت	۰/۱۴	۴	
۴	اشتغال و درآمد	۰/۱۵	۳	
۵	آموزش و فرهنگ	۰/۱۰	۵	
۶	کیفیت زیرساخت‌ها	۰/۰۸	۶	
۷	تفریح و اوقات فراغت	۰/۰۴	۷	

منبع: (نویسندگان، ۱۴۰۲)

در نهایت، میزان ضریب ناسازگاری محاسبه شده که ضریب ناسازگاری کمتر از ۰.۱ دهم و بیانگر سازگاری معیارها و امتیازهاست. با توجه به رتبه‌بندی مقوله‌ها می‌توان گفت که عوامل کیفیت محیطی و مسکن، سلامت و بهزیستی فردی-اجتماعی و همبستگی در مشارکت بیشترین اهمیت را داشته‌اند و به‌عنوان مهم‌ترین اولویت‌های تأثیرگذار بر وضعیت کیفیت زندگی شهروندان شهر مشهد شناخته می‌شوند. از این رو، از دیدگاه متخصصان و خبرگان معتقدند که در پیاده‌روی دهه آخر صفر ارتقای وضعیت کیفیت محیطی، سلامت و بهزیستی فردی و اجتماعی و همبستگی مشارکتی اهمیت بیشتری برخوردار است. برای سنجش میزان تأثیر پس از جمع‌آوری پرسش‌نامه‌ها و نظرات ۲۵ کارشناس خبره در نهایت از آزمون تی تک نمونه‌ای برای پاسخ این پرسش استفاده شده است. طیف به‌کاررفته ۹ گزینه‌ای و نمره معیار در آزمون تی تک نمونه‌ای عدد ۴/۵ بوده از این‌رو فرضیه آماری به شکل زیر ترسیم شده است:

$$\begin{cases} H_0 : \mu = 4.5 \\ H_1 : \mu \neq 4.5 \end{cases}$$

در این پژوهش فرضیه H_0 بیانگر این واقعیت است که پیاده‌روی زیارت دهه آخر صفر و ارتباط زائران و مجاوران در این رویداد باعث افزایش سرمایه اجتماعی ساکنان شهر مشهد شده و فرضیه H_1 بیانگر این واقعیت است که این ارتباط هیچ‌گونه تأثیری بر سرمایه اجتماعی ساکنان شهر مشهد نداشته است.

جدول ۶: ماتریس مقایسه زوجی مقوله سرمایه اجتماعی

		Test Value = ۴,۵					
		t	df	Sig. (۲-tailed)	Mean Difference	۹۵% Confidence Interval of the Difference	
						Lower	Upper
سرمایه اجتماعی	۱,۸۰	-۱۶,۵۳۴	۲۴	.۲۵۸	-۲,۷۰۰۰۰	-۳,۰۳۷۰	-۲,۳۶۳۰

منبع: (نویسندگان، ۱۴۰۲)

با توجه به جدول ۶ سطح معناداری آزمون برابر با $۰/۲۵۸$ است که بیشتر از سطح خطای $۰/۰۵$ است که نشان می‌دهد فرضیه صفر را در سطح ۵ درصد نمی‌توان رد کرد (باید پذیرفت) و می‌توان نتیجه گرفت که پیاده‌روی و ارتباط زائران بر سرمایه اجتماعی شهروندان و ساکنان شهر مشهد تأثیرگذار بوده است. در جهت اولویت این مقوله‌ها از کارشناسان خبره خواسته شده بود تا بر اساس منطق نمره‌دهی AHP به هر یک از مقوله‌ها به صورت زوجی نمره دهند و در نهایت بر اساس تحلیل سلسله مراتبی به اولویت‌بندی مقوله‌های سرمایه اجتماعی پرداخته شده که در ادامه قابل بررسی است.

۲-۳. بررسی اولویت‌بندی مقوله سرمایه اجتماعی

در جهت اولویت‌بندی مقوله‌های سرمایه اجتماعی ماتریس زوجی $۳*۳$ تشکیل شده است. تمامی فرمول‌ها و محاسبه‌ها بر اساس فرمول‌های شاخص کیفیت زندگی محاسبه شده‌اند. در ابتدا ماتریس زوجی که بر اساس فرمول میانگین هندسی محاسبه و تشکیل شده است:

جدول ۷: ماتریس مقایسه زوجی مقوله سرمایه اجتماعی

ردیف	معیار	اعتماد اجتماعی	آگاهی اجتماعی	امنیت اجتماعی
۱	اعتماد اجتماعی	۱	۱,۵۳	۱,۴۶
۲	آگاهی اجتماعی	۰,۶۵	۱	۱,۳۳
۳	امنیت اجتماعی	۰,۶۸	۰,۷۵	۱
	مجموع میانگین وزنی	۲,۳۳	۳,۲۸	۳,۷۹

منبع: (نویسندگان، ۱۴۰۲)

ماتریس مقیاس زوجی نشان می‌دهد که مجموع میانگین وزنی در شاخص امنیت اجتماعی برابر با ۳/۷۹ و بیشترین میزان را در برداشته است و کمترین میزان نیز مربوط به شاخص اعتماد اجتماعی بوده، اما برای بررسی ادامه وضعیت لازم است تا ماتریس نرمال شود.

جدول ۸: ماتریس نرمال شده مقایسات زوجی (سرمایه اجتماعی)

ردیف	معیار	اعتماد اجتماعی	آگاهی اجتماعی	امنیت اجتماعی	مجموع وزن معیار
۱	اعتماد اجتماعی	۰,۴۳	۰,۴۷	۰,۳۹	۱,۲۸
۲	آگاهی اجتماعی	۰,۲۸	۰,۳۰	۰,۳۵	۰,۹۳
۳	امنیت اجتماعی	۰,۲۹	۰,۲۳	۰,۲۶	۰,۷۸

منبع: (نویسندگان، ۱۴۰۲)

پس از محاسبه ماتریس ۳*۳ نرمال شده لازم است تا اهمیت وزن نسبی معیارها محاسبه شود.

جدول ۹: وزن نسبی مقوله (سرمایه اجتماعی)

ردیف	شاخص سرمایه اجتماعی	ضریب اهمیت نسبی	اولویت بندی	ضریب ناسازگاری
۱	اعتماد اجتماعی	۰,۴۳	۱	
۲	آگاهی اجتماعی	۰,۳۱	۲	
۳	امنیت اجتماعی	۰,۲۶	۳	۰,۰۱

منبع: (نویسندگان، ۱۴۰۲)

بررسی وزن اهمیت نسبی معیارها نشان می‌دهد که معیار اعتماد اجتماعی بالاترین ضریب اهمیت در مقوله سرمایه اجتماعی را در برداشته است. میزان ضریب ناسازگاری برابر با $۰/۰۱$ و چون عدد محاسبه شده کمتر از $۰/۱$ بوده است؛ بنابراین شرط سازگاری پذیرفته شده است. واقع می‌توان گفت که در پیاده روی دهه آخر صفر این شاخص‌ها از اهمیت بیشتری برخوردار است.

۳. نتیجه گیری

با توجه به بررسی حاصل از میانگین شاخص‌ها و معیارها، سطح معناداری آزمون شاخص کیفیت زندگی برابر با $۰/۱۸۰$ و سطح معناداری آزمون شاخص سرمایه اجتماعی $۰/۲۵۸$ است که هر دو بیشتر از سطح خطای $۰/۰۵$ است و می‌توان نتیجه گرفت که پیاده روی و ارتباط زائران با ساکنان باعث افزایش کیفیت زندگی و افزایش سرمایه اجتماعی شهروندان می‌شود. در مقوله کیفیت زندگی به ترتیب کیفیت محیط و مسکن، سلامت و بهزیستی فردی - اجتماعی و همبستگی و مشارکت سه شاخص مهم و دارای اولویت بالا ($۰/۲۸$ و $۰/۲۱$ و $۰/۱۴$) شناخته شده‌اند و شاخص‌هایی همچون اشتغال و درآمد، آموزش و فرهنگ، کیفیت زیرساخت‌ها و تفریح و اوقات فراغت با ضریب ($۰/۱۵$ و $۰/۱۰$ و $۰/۸$ و $۰/۰۴$) در اولویت‌های بعدی هستند. همچنین در

اولویت‌بندی و ضریب اهمیت، مقوله سرمایه اجتماعی نشان داد که شاخص اعتماد به زائران، امنیت برای تردد در شب و آگاهی از گردشگری مذهبی با ضریب (۰/۴۳ و ۰/۳۱ و ۰/۲۶) دارای بالاترین ضریب اهمیت بوده‌اند.

همان‌طور که بخشی از این دستاوردها نشان می‌دهد حضور زائران می‌تواند کیفیت خدمات زندگی شهروندان مشهدی را تحت تاثیر قرار دهد و با بودجه‌ها و برنامه‌هایی که از سوی دولت مرکزی و دولت‌های محلی اختصاص می‌یابد، شهر از امکانات رفاهی خوبی برخوردار خواهد بود. از سوی دیگر، هم‌پیوندی حضور زائران و هزینه‌هایی که آنان در قالب این خدمات انجام می‌دهند، منجر به احیای اقتصادی و اجتماعی شهر مشهد می‌شود. مطالعات نشان می‌دهد که پیاده‌روی با این حجم از زائر، از ظرفیت‌های اقتصادی فراوانی برخوردار است. همچنین نتایج فرضیه دوم نشان می‌دهد که پیاده‌روی دهه آخر صفر منجر به دستاوردهای سرمایه اجتماعی در شهر مشهد شده است. در تبیین و تحلیل این فرضیه می‌توان گفت که نقش پدیده پیاده‌روی ایام پایانی ماه صفر به مشهد مقدس در ارتقای سرمایه اجتماعی جامعه، تقویت اعتماد عمومی و ارتقای سرمایه فرهنگی و اخلاقی جامعه نقش مهمی دارد. نهاد زیارت و پیاده‌روی اربعین و ایام دهه آخر صفر، سرمایه جامعه را در فضای تعاملی بین‌المللی ارتقا می‌دهد. در کارگاه اجتماعی، مشارکت‌کنندگان کار گروهی و تعامل دسته‌جمعی را یاد می‌گیرند و تمرین می‌کنند و یاد می‌گیرند که چگونه با هم کار کنند. نتیجه این تعامل گروهی تقویت سرمایه اجتماعی «اعتماد» است. به‌طور کلی از نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که نهاد زیارت و پیاده‌روی دهه آخر صفر به مشهد مقدس، فرصتی است برای اصلاح فرهنگ اقتصادی و بهره‌گیری از سرمایه فرهنگی و معنوی برای سرعت بخشیدن به آهنگ رشد و توسعه فردی و اجتماعی ساکنان و مجاوران شهر مقدس مشهد.

۳-۱. پیشنهادهای کاربردی

با توجه به اینکه پیاده‌روی پایانی دهه آخر صفر موجب افزایش کیفیت زندگی در شهر مشهد شده است، پیشنهاد می‌شود:

۱. طراحی زنجیره تولید و توزیع محصولات مورد نیاز پیاده‌روی دهه آخر صفر، بر اساس مشاغل کوچک مقیاس با ضریب اشتغال بالا و تشکیل زنجیره ای از تولیدات کوچک مقیاس از مواد اولیه تا کالای نهایی و در نهایت، توزیع صورت گیرد. این طرح چند هدف را از جمله توسعه اشتغال پایدار برای اقشار کم‌برخوردار و نیازمند حمایت، ریسک پایین نزدیک به صفر تولید به جهت نیاز

و خرید تضمینی موکب‌ها، توزیع متوازن و حداکثری مواهب اقتصادی این آیین، بین عموم مردم به‌ویژه اقشار نیازمند، به جای نفع حداقلی، کارخانجات بزرگ را به عنوان یک مدل برگرفته از مردم، با مردم و برای مردم را دنبال می‌کند. فرضیه طرح ایجاد اشتغال فراگیر چند میلیون نفری و مردم‌بنیان و در قالب کسب‌وکارهای کوچک مقیاس، در چهارچوب این الگو و استفاده از امکانات و ظرفیت‌های مردمی به‌ویژه گروه‌های مذهبی به‌عنوان بستر قابل اجراست. با توجه به اینکه در شاخص کیفیت محیطی و مسکن، جمع‌آوری و دفن مواد زاید، بالاترین ضریب اهمیت و بهبود اسکان زائران، کمترین امتیاز و اولویت را به دست آورده است، بنابراین توصیه می‌شود:

۲. در جهت تقویت کیفیت زندگی نظارت‌های بیشتری بر اسکان و بازار آن صورت گیرد.

۳. همچنین پیشنهاد می‌شود مکان‌های دائمی برای این زمینه با امکانات مناسبی صورت گیرد. به‌عنوان مثال می‌توان تفاهم‌نامه‌ای بین ستادهای مذهبی با شهرداری مشهد منعقد شود و بخشی از پارک‌های مهم شهری به‌عنوان کمپ زائر با امکانات مناسب سامان‌دهی شود. با توجه به اینکه در شاخص سلامت و بهزیستی فردی-اجتماعی کمترین ضریب اهمیت مربوط به امکانات رفاهی است، پیشنهاد می‌شود:

۴. طرح زنجیره سلامت و امکانات رفاهی از مبدا شروع شود و در مقصد ادامه پیدا کند. این طرح می‌تواند دستاوردهای زیادی از جمله توزیع برابر ثروت، توزیع عادلانه خدمات و ... داشته باشد.

با توجه به اینکه در شاخص اشتغال و درآمد کمترین ضریب اهمیت مربوط به توزیع درآمد است، توصیه می‌شود:

۵. تمهیدات در نظر گرفته شود تا تمامی نقاط شهر بتوانند از این مزیت استفاده کنند. دستاوردهای اقتصادی ناشی از دهه پایانی صفر فقط شامل مناطق اطراف حرم مطهر هستند در حالی که بسیاری از مناطق دورتر از این مزیت استفاده نمی‌کنند یا بسیاری از زائران با آن آشنایی ندارند؛ از این رو، می‌توان در دهه پایانی صفر مسیرهای ویژه‌ای برای پیاده‌روی در نظر گرفت تا بتوان توزیع برابر درآمد بر پایه تمامی مناطق شهری صورت گیرد.

با توجه به اینکه در شاخص‌های کیفیت، زیرساخت کمترین ضریب اهمیت مربوط به دسترسی به خدمات خرید است، توصیه می‌شود:

۶. فهرستی از مواد غذایی مورد نیاز تهیه شود و بر اساس توان اقتصادی بازار عرضه شود. این

بازارها می‌تواند به صورت سیار در اطراف محل اقامت و اسکان زائران در نظر گرفته شود.

با توجه به اینکه در شاخص‌های اوقات فراغت کمترین ضریب اهمیت مربوط به جاذبه‌های گردشگری شهر مشهد است، توصیه می‌شود:

۷. صرفاً به گردشگری مذهبی پرداخته نشود و دیگر مقوله‌های گردشگری بتوانند از این ظرفیت در شهر مشهد بهره‌مند شوند. از این رو، توصیه می‌شود گردشگری سلامت در کنار گردشگری مذهبی به نوعی هم‌پیوندی ختم شود.

با توجه به اینکه در شاخص‌های آگاهی کمترین ضریب اهمیت مربوط به پوشش رسانه‌ای در شهر مشهد است، توصیه می‌شود:

۸. دهه پایانی صفر تحت پوشش رسانه ملی و بین‌المللی قرار گیرد. در این زمینه می‌توان با شبکه‌های بین‌المللی تفاهم‌نامه و قراردادهایی بسته شود و اخبار آن در صدر بین‌المللی باشد.

با توجه به اینکه در شاخص‌های اعتماد اجتماعی کمترین ضریب اهمیت مربوط به اعتماد نهادهای اجتماعی در شهر مشهد است، توصیه می‌شود:

۹. نقش نهادهای اجتماعی در رسانه‌ها پررنگ‌تر شود و این بینش به زائران نیز انتقال یابد.

با توجه به اینکه در شاخص‌های امنیت اجتماعی کمترین ضریب اهمیت مربوط به امنیت فضاهای شهری در شهر مشهد است، توصیه می‌شود:

۱۰. امنیت فضاهای شهری در این دهه با استفاده از ظرفیت مردمی تدوین شود.

منابع و مآخذ

- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ کاظمی‌راد، شمس‌الله؛ اسکندری‌ثانی، محمد. (۱۳۹۰). «برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری با تاکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی شهر قم)». *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*. شماره ۷۶. صص: ۱۴۱-۱۱۵.
- استعلاجی، علیرضا؛ خوش‌نیت بیانی، محمد. (۱۳۹۱). «شناخت توانمندی‌های گردشگری و ارائه الگوهای بهینه توسعه گردشگری از دیدگاه کاربرد (مطالعه موردی: شهرری)». *جغرافیا*. سال ۱۰. شماره ۳۴. صص: ۲۵۱-۲۷۵.
- اجتهادنژاد کاشانی، سیدسالار؛ قوامی، نسرین السادات. (۱۳۹۱). «دوگانه زائر سیاح در تجربه زیسته سه نسل، مورد مطالعه: کارکنان دانشگاه شهید بهشتی». *مطالعات جغرافیایی اجتماعی ایران*. دوره ۶. شماره ۳ و ۴. صص: ۵-۲۶.
- تاج‌بخش، غلامرضا؛ حسینی، محمدرضا؛ موسوی، انتصار. (۱۳۹۸). «مطالعه کیفی الگوی ابراز هویت ایرانیان و عراقی‌ها در آئین پیاده روی اربعین». *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*. شماره دوم. پاییز و زمستان ۱۳۹۸. صص: ۹-۳۶.
- تیموتی، دالن جی والسن، دانیل اچ. (۱۳۹۲). «گردشگری، دین و سفرهای مذهبی». ترجمه محمد قلی‌پور، احسان مجیدی فر. تهران: جامعه‌شناسان.
- حسین مجتبی، ام سلمه (۱۳۹۷). «مطالعه پدیدارشناسانه پیاده روی اربعین در عراق»، پدیدارشناسی تجربه پیاده روی اربعین: (مورد مطالعه کاروان ایرانی زیارتی کربلاء- عراق ۱۳۹۶). تهران: کنفرانس ملی توسعه اجتماعی.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۶۹). «نقد کتاب: تاریخ افسانه ای ایران». نوشته کربستین سن، آرتور. *کلیک*. شماره ۱۱ و ۱۲. دی و بهمن ۱۳۶۹.
- دورانت، ویل. (۱۳۷۰). *تاریخ فلسفه*. ترجمه عباس زریاب خوبی. تهران: علمی و فرهنگی.
- رحمانی، خلیل؛ پورطاهری، مهدی و رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا. (۱۳۹۲). «برنامه‌ریزی راهبردی گردشگری مذهبی اورامان در مناطق روستاهای دارای مکان‌های مذهبی». *برنامه‌ریزی و آزمایش فضا*. شماره ۷۹. صص: ۴۳-۶۶.
- رحیم‌پور، علی، سیدحسینی، سید داوود. (۱۳۷۹). «*سیمای جهانگردی اسلامی*». تهران: محیا.
- رضوی‌زاده، ندا. (۱۳۹۳). «ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده ایرانی در عراق (مورد مطالعه: پیاده‌روی اربعین آذر ۱۳۹۳-عراق)». *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*. دوره ۶. شماره ۴. صص: ۵۹۵-۶۳۱.
- زین‌العابدین عموقین، یوسف؛ احمدی ارکمی ابوطالب؛ نظری، ولی‌الله. (۱۳۹۰). «اهمیت گردشگری مذهبی در اسلام». *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی گردشگری در مرودشت*.
- شراهی، اسماعیل؛ ذوالفقارزاده کرمانی، محمدمهدی. (۱۳۹۸). «واکاوی ادراک زائران از رفتار خادمان در اربعین: روایتی مردم‌شناختی از پدیده عظیم پیاده‌روی اربعین». *دین و ارتباطات*. سال ۲۶. شماره اول (پیاپی ۵۵). صص: ۱۱۵-۱۴۸.
- ضرغام بروجنی، حمید؛ توحدیلو، معصومه. (۱۳۹۰). «الگوی مدیریت اثربخش گردشگری مورد مطالعه: مقصد مذهبی مشهد». *مطالعات جهانگردی*. سال هفتم. شماره ۱۶. صص: ۲۵-۵۲.
- عظیمی هاشمی، مژگان؛ شریعتی مزینانی، سعید و اعظم کاری، فائزه. (۱۳۹۱). «مولفه‌های اجتماعی-

- فرهنگی شهر زیارتی پایدار مورد مطالعه شهر مشهد». *مطالعات اجتماعی ایران*. دوره ۶. شماره ۳ و ۴. صص: ۱۳۱-۱۵۶.
- شارپلی، ریچارد، شارپلی، جولیا. (۱۳۸۰). *گردشگری روستایی*. ترجمه رحمت‌الله نصیری و فاطمه نصیری. تهران: منشی.
- مؤمنی، مصطفی. (۱۳۸۶). *بجشی در شهرنشینی و جغرافیای اوقات فراغت و گردشگری*. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- مومنی، مصطفی؛ صرافعی، مظفر؛ قاسمی خوزانی، محمد. (۱۳۸۷). «ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی-فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان‌شهر مشهد». *جغرافیا و توسعه*. سال ششم. شماره پیاپی ۱۱. صص: ۱-۲۵.
- نهایندی، مریم؛ نعمتی، سیده فاطمه. (۱۳۸۹). «تهدیدها و فرصت‌های گردشگری زیارت در ایران». *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*. سال ششم. شماره ۲۰. صص: ۱۴۵-۱۷۲.

References

- Ajit, kiran, shinde(2004), Quest for good governance, contribution and potential of religious institutions as stakeholders.
- Asadi,R, and Daryaei, M.(2011). Prioritization of Forms of Tourism in Iran, Formulate National Strategies, *European Journal of Scientific Research*, 65(1).
- Azimi and Hashemi, Mozgan, Shariati Mezinani, Saeed and Azmkari, Faezeh (2013). Socio-cultural components of a sustainable pilgrimage city studied in Mashhad, *Iranian Journal of Social Studies*, Volume 6, Number 3 and 4, 156-131[in Persian].
- Boroojeni, Hamid, Tohidlo, Masoumeh (2013). «Effective Tourism Management Model (Case Study: Religious Destination of Mashhad)». *Tourism Management Studies (Tourism Studies)*, autumn and winter, 2019, No. 16. [in Persian].
- Christian Sen, Arthur. (1369). «Legendary History of Iran». Jalal Khaleghi, Kalk No. 11 and 12, Tehran[in Persian].
- Cohen, J. (1992) *Quantitative Methods in Psychology: A Power Primer*. *Psychological Bulletin*, 112, 155-159.
- Durant, Will. (1370). «History of philosophy». Translated by Abbas Zaryab, Tehran: Scientific and Cultural[in Persian].
- Ibrahimzadeh, Eisa and Kazemi Rad, Shamsullah and Eskandari Thani, Mohammad (2018): Strategic planning of tourism development, with an emphasis on religious tourism (case study of Qom city): *Human Geographical Research*, No. 76, 115-141[in Persian].
- Eshelaji, Alireza and Khoshnit Bayani, Mohammad (2013). Recognizing tourism capabilities and providing optimal models of tourism development from a practical point of view (Case study of Shahr Ray, *Scientific Research Quarterly of the Geographical Society of Iran*, Year 10, No. 251-275-34[in Persian].
- Hossein Mojtabi, Umm Salma (2017). «A phenomenological study of Arbaeen walking in Iraq», phenomenological experience of Arbaeen walking: (case study of the Iranian pilgrimage caravan of Karbala-Iraq 2016), Tehran: National Conference of Social Development[in Persian].
- Ijtihad Nejad Kashani, Syed Salar and Qavami, Nasreen Al-Sadat (2013). The duality of pil-

grim-tourist in the lived experience of three generations, case study: employees of Shahid Beheshti University, Journal of Social Geographical Studies of Iran, Volume 6, Number 3 and 4, 5-26 [in Persian].

Khan, R.A.G., Khan, F.A. and Khan, M.A. (2011) Impact of Training and Development on Organizational Performance. Global Journal of Management and Business Research, 11, 62-68.

McConnell, Dean.(1984), Reconstructed ethnicity tourism and cultural identity in third world communities, Annals Volume, Pages 375–39.

Meyer,G.(2004).Network for Islamic Tourism Issue,11:42.

Momeni, Moštafa (2006), a discussion on urbanization and geography of leisure and tourism in the book, Development of urbanization and tourism industry in Iran from concept to solution, Geographical Organization of Armed Forces, first edition, Tehran[in Persian].

Momeni, Moštafa and Sarafi, Mozafar (2007) «The structure and function of religious-cultural tourism and the necessity of integrated management in Mashhad metropolis», Geography and Development Magazine, 6th year, serial number 11, Zahedan, pp. 1-25[in Persian].

Nahavandi, Maryam and Nemati, Seideh Fatemeh (2009): Threats and opportunities of pilgrimage tourism in Iran, Quarterly Journal of the Iranian Society of Cultural Skills and Communication, 6th year, No. 20: 145-172[in Persian].

Nolan,M,and Nolan,S(1998),Christian pilgrimage in Modern western Europe chapel Hill, the university of North Carolina press.

Rahmani, Khalil, Portahari, Mehdi Varkanuddin Ifitkhari, Abdul Reza (2013). Strategic planning of Oraman religious tourism in the areas of villages with Takht Najjar and Hajj religious places, space planning and testing, number 1, (series, 79) 66–43[in Persian].

Rahimpour, Ali, Seyed Hosseini, Seyed Dawood. (1379). «Image of Islamic Tourism». First edition, Tehran: Mahya[in Persian].

Razavizadeh, Neda. (2016). «Perception and lived experience of Iranian pedestrian pilgrims in Iraq (case study: Arbaeen walk, Azar 1393-Iraq)». Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran, Volume 6, Number 4[in Persian].

Sharahi, Ismail, Zulfaqarzadeh Kermani, Mohammad Mahdi. (2018). «Analysis of the pilgrims» perception of the servants» behavior in Arbaeen: an anthropological narrative». Religion and Communication: Number 55, Spring and Summer[in Persian].

Sharpley, Richard, Sharpley, Julia. (1380). «Rural tourism». Translated by Rahmatullah Nasiri and Fatemeh Nasiri, Tehran: Monshi.

Taj Bakhsh, Gholamreza, Hosseini, Mohammadreza, Mousavi, Intisar. (2018). «Qualitative study of the identity expression pattern of Iranians and Iraqis in Arbaeen walking ritual». Scientific Quarterly of Social Theories of Muslim Thinkers: Volume 9, Number 2, Serial Number 17[in Persian].

Timothy, Dalen J. Valsen, Daniel H. (2012). Tourism, Religion and Religious Travels, (Translated by Qolipour, Mohammad, Majidifar, Ahsan), Tehran: Sociologists[in Persian].

UNWTO(2007),Tourism Highlights Edition, Available in “www.unwto.com”.

World Economic Forum(2009).The global competitiveness report”, Klaus schwab, WEF.

-WTO (2011)Religious Tourism in Asia and Pacific, Spain, world tourism Organization.

Zain al-Abidin, Amuqin, Youssef Ahmadi; Arkami, Abu Talib and Waliullah Nazari (2010). Importance of religious tourism in Islam, Proceedings of International Tourism Conference in Mardasht[in Persian].